

Η μεταβίβαση,
ένα μεταβατικό πεδίο
στην διατομή
της ψυχανάλυσης και των νευροεπιστημών¹

Ιάκωβος Κλεώπας

Στο σύγχρονο βιβλιογραφικό ρεύμα γύρω από το θέμα της νευροψυχανάλυσης, μπορούμε να παρατηρήσουμε την εμφάνιση μίας σειράς άρθρων και κειμένων, προσανατολισμένα στην κλινική πλευρά της σχέσης μεταξύ ψυχανάλυσης και νευροεπιστημών. Παρότι ακόμα «πρωχή» (L. Ouss-Ryngaert, 2007), αυτή η βιβλιογραφία αναδεικνύεται ως ένα προνομιακό πεδίο έρευνας. Σε αυτό το άρθρο γίνεται η προσπάθεια προσέγγισης του ερωτήματος της επιστημονικής αξίας της ψυχανάλυσης και της σχέσης της με τις νευροεπιστήμες, αναφορικά με αυτό το οποίο κυρίως αποτελεί η ψυχανάλυση· μία κλινική πράξη και σχέση (Georgieff et Jeannerod, 2000, Georgieff, 2007). Η πρότασή μου είναι ότι η μεταβίβαση, η πολυσημία η οποία την χαρακτηρίζει και την συγκροτεί, κυμαινόμενη από το πεδίο του αισθητηριοκινητικού και του αντιληπτικού έως σε αυτό του αναπαραστατικού και του ψευδαισθητικού, αναλογεί και είναι έκφραση ενός συνόλου δυναμικών εγκεφαλικών διεργασιών. Η προτεινόμενη προσέγγιση, βασισμένη στην μελέτη της μεταβίβασης και στην συνεισφορά κλινικών και ερευνητικών δεδομένων, αναφέρεται σε ένα οργανωτικό πεδίο συνδυατικών διεργασιών και αντιστίξεων, ανάμεσα από την ψυχική και την εξωτερική πραγματικότητα, καθώς και μεταξύ ψυχισμού και σώματος.

ΜΕΤΑΒΑΣΕΙΣ

Θα θεωρούσα ότι η θεραπευτική και ερευνητική αξία της ψυχαναλυτικής θεωρίας και κλινικής άπτεται μίας θεμελιώδους λειτουργίας της σωματοψυχικής οντότητας, του ψυχισμού όπως και του νευρικού συστήματος. Αυτή η λειτουργία αναδεικνύεται και γίνεται αντικείμενο επεξεργασίας μέσω της μεταψυχολογικής θεωρίας και ιδίως μέσω της κλινικής πράξης. Ο Jean Guillaumin (1975) έχει προτείνει την έννοια «δοκιμασίας της ψυχικής πραγματικότητας». Πρόκειται για την εφαρμογή της φροϋδικής έννοιας της «δοκιμασίας της πραγματικότητας» στο πλαίσιο της ψυχαναλυτικής κλινικής. Σύμφωνα με τον Guillaumin η ανάλυση του μεταβιβαστικού βιώματος μέσω των προτεινομένων ερμηνειών και κατασκευών επιφέρει μία μορφή «εξίσωσης», όπου η εξωτερική πραγματικότητα εξισώνεται με την ψυχική πραγματικότητα. Η ψυχαναλυτική εργασία και η θεραπευτική σχέση αναπαράγουν και αναδεικνύουν την οργάνωση της ψυχικής πραγματικότητας.

¹ Μετάφραση του άρθρου με τίτλο, «Le transfert, un champ transitionnel à l'intersection de la psychanalyse et des neurosciences», δημοσιευμένο στην Revue Française de Psychanalyse, 2/2008 : 501-520. Μετάφραση του συγγραφέα.

Αναφέρομαι έτσι σε ένα σύνολο ενδοϋποκειμενικών και διϋποκειμενικών διεργασιών, τόσο νευρωνικών όσο νοητικών και ψυχικών, οι οποίες επιτρέπουν την διάκριση και την σύνδεση μεταξύ ψυχισμού και σώματος εντός της σωματοψυχικής οντότητας, καθώς και την [αναφορική με την προηγούμενη] διάκριση και σύνδεση μεταξύ της σωματοψυχικής οντότητας και των αντικειμένων. Θα πρότεινα την ονομασία αυτού του συνόλου διεργασιών ως το *πεδίο της σωματοψυχικής μεταβατικής πραγματικότητας*.

Η έννοια της μεταβατικής πραγματικότητας που προτείνουμε συνδέεται με τον μηχανισμό του διπλού ορίου που έχει περιγράψει ο Green (1990, 2002), εμπνεόμενος από το έργο του Winnicott (1971) σχετικά με το μεταβατικό πεδίο και το μεταβατικό αντικείμενο. Σύμφωνα με τον A. Green ο τρόπος σχέσης και το όριο μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής πραγματικότητας, αναδιπλασιάζονται και αναπαράγονται εντός του ψυχισμού. Αυτός ο αναδιπλασιασμός οδηγεί στην λειτουργική διάκριση των συστημάτων του συνειδητού, του προσυνειδητού και του ασυνειδήτου. Ο τύπος των διεργασιών που αναπτύσσονται μεταξύ των ψυχικών συστημάτων είναι συνάρτηση των δυναμικών σχέσεων που παράγονται μεταξύ της σωματοψυχικής οντότητας και των αντικειμένων, επιτρέποντας μία διεργασία αλληλο-νοηματοδότησης. Η έννοια της σωματοψυχικής μεταβατικής πραγματικότητας αποτελεί μία εννοιολογική προέκταση της λειτουργίας του «διπλού ορίου». Αφορά στην ανάπτυξη ορισμένων πεδίων συνδετικών διεργασιών που δημιουργούν και προτείνουν εν δυνάμει μορφώματα και τρόπους αυτο-οργάνωσης : α) εντός των σωματικών διεργασιών και της οργάνωσης του σώματος, β) στα όρια μεταξύ ψυχισμού και σώματος, γ) μεταξύ των συστημάτων του ψυχικού οργάνου, καθώς και δ) μεταξύ της σωματοψυχικής οντότητας και των αντικειμένων του εξωτερικού περιβάλλοντος.

ΜΕΤΑΞΥ ΨΥΧΙΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ, Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΕΝΟΣ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΟΥ ΜΟΝΙΣΜΟΥ

Η εξέταση της σχέσης μεταξύ νευροεπισημών και ψυχανάλυσης συνδέεται με την εξέταση της σχέσης μεταξύ ψυχικής και εξωτερικής πραγματικότητας. Ο ορισμός της ψυχικής πραγματικότητας σε σχέση με την εξωτερική πραγματικότητα απασχόλησε την σκέψη του Freud και πολλών συνεχιστών του. Το σώμα εξ αιτίας της σύνδεσης με τις ενορμήσεις και την σεξουαλικότητα, ή ίσως προς αποφυγήν του επιστημολογικού «ατοπήματος» του δυϊσμού, περιλαμβάνεται συνήθως στην εσωτερική και στην ψυχική πραγματικότητα. Σύμφωνα με ορισμένους συγγραφείς, όπως η Florence Bégoïn-Guignard (1990), «η ψυχική πραγματικότητα δεν αντιτίθεται σε μία υλική πραγματικότητα, αλλά σε *μία πραγματικότητα εξωτερική του ψυχισμού*, συμπεριλαμβανομένου του σώματος του υποκειμένου και της ψυχικής πραγματικότητας του Άλλου», και θα προσέθετα συμπεριλαμβανομένης της σωματικής και νοητικής πραγματικότητας του άλλου. Σύμφωνα με τον A. Green (1983, 2002) το βιολογικό εντάσσεται στην εσωτερική πραγματικότητα εφ' όσον οι ενορμήσεις στην δεύτερη τοπική τοποθετούνται εντός του ασυνειδήτου, στον χώρο του συστήματος του Εκείνου. Εδώ, η εξωτερική πραγματικότητα αφορά στα εξωτερικά αντικείμενα. Εάν δεχθούμε ότι οι ενορμήσεις ευρίσκονται εντός του

εκείνου, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι πρόκειται ήδη για έναν εκπρόσωπο, στο μεταίχμιο του σωματικού και του ψυχικού. Αποτελώντας ήδη κάτι το διαφορετικό ή το διαφοροποιούμενο από την (ή ίσως εντός της) βιολογική πραγματικότητα. Η πραγματικότητα του σώματος και του νευρικού συστήματος, αποτελούν την πλέον θεμελιώδη εσωτερική πραγματικότητα. Ωστόσο, σε σχέση με την ψυχική πραγματικότητα τίθεται το ερώτημα αναφορικά με τον τρόπο και τους μηχανισμούς με τους οποίους ένα βιολογικό αντικείμενο ή μία βιολογική λειτουργία, θα αποτελέσουν *επίσης* ένα ψυχικό αντικείμενο και θα αποκτήσουν έτσι μία αξία στο πεδίο του ψυχισμού· και αντιστρόφως. Δηλαδή τίθεται το ερώτημα του συνόλου των διεργασιών που εξασφαλίζουν μία μορφή *διπλής απαίτησης έργου*, από το σώμα προς τον ψυχισμό και από τον ψυχισμό προς το σώμα.

Η σχέση ψυχισμού και σώματος αποτελεί το λεγόμενο *binding problem*. Στην νευροεπιστημονική, την νευρο-φιλοσοφική και την νευρο-ψυχαναλυτική βιβλιογραφία έχει διατυπωθεί ένας τύπος απαντήσεως μέσω της έννοιας του «διπτού μονισμού». Η προσέγγιση των M. Solms και O. Turnbull (2002), του Jaak Panksepp (2005) ή των Bernard και Bianca Lechevalier όταν προτείνουν «μία ανάγνωση με δύο φωνές» του νευρολογικού και του ψυχικού γεγονότος (1998, 2002), λέει ότι στο πλαίσιο του διπτού μονισμού παράγεται μία διπλή ανάγνωση, η μία ψυχαναλυτική (ή νοητική) και η άλλη νευροβιολογική, του ίδιου βασικού βιολογικού υλικού. Πρόσφατα η L. Ouss-Ryngaert (ο.π.) επανέρχεται στο θέμα και στην μεθοδολογία της «διπλής ανάγνωσης» και της «συμπληρωματικής θέσης», μία προσέγγιση που συναντούμε στον Opatow (1999)². Η σκέψη μου είναι ότι μία δεύτερη ή διαφορετική ανάγνωση, σημαίνει την μορφοποίηση ενός δεύτερου ή ενός άλλου κειμένου. Ενδιάμεσα, και αυτός είναι ο ρόλος του αναγνώστου και ερμηνευτή, αναπτύσσεται μία διεργασία και ένα σώμα αμοιβαίων μεταφορών και μεταβάσεων, από και προς το ένα ή το άλλο κείμενο. Άρα μία τρίτη, μεταβατική μορφή πραγματικότητας. Η διατύπωση ενός τρίτου, μεταβιολογικού και μεταψυχολογικού κειμένου. Θα πρότεινα έτσι την έννοια του *μεταβατικού μονισμού*. Πρόκειται για έναν διπτό μονισμό ο οποίος αναφέρεται σε μία σωματοψυχική ενότητα. Και, μέσα σε αυτήν, σε μία διάκριση ψυχισμού και σώματος. Αυτή η διάκριση για να γίνει πράξη και για να θεμελιωθεί προϋποθέτει την ύπαρξη ενός δυναμικού τρόπου σύνδεσης και μετάβασης. Η έννοια του μεταβατικού μονισμού είναι εν μέρει συναφής με αυτό που έχει προτείνει ο Scalzone (2005). Αυτός ο συγγραφέας λέει ότι η ψυχανάλυση και οι νευροεπιστήμες «διαχειρίζονται εικονικές [ή δυνητικές] δομές και τις διεργασίες τους». Ο σκοπός μας είναι να εξετάσουμε αυτό το οποίο διαμορφώνει την ενδιάμεση δυνητική μορφή, τόσο μεταψυχολογική όσο και μεταβιολογική. Εντούτοις, σύμφωνα με τον Scalzone, η νευροεπιστημονική και η ψυχαναλυτική προσέγγιση «είναι δύο πλευρές της ίδιας νοούμενης πραγματικότητας [η οποία «θεμελιώνεται επάνω σε υλικές δομές»], αλλά με διαφορετικές *φαινομενολογικές* πραγματικότητες» (2005). Υπό αυτή την έννοια, η σκέψη του Scalzone φαίνεται να κατευθύνεται προς την έννοια του μονισμού διπλής όψεως.

² Ο Opatow αναφέρει την «αρχή της συμπληρωματικότητας» και την «ασυμμετρία» η οποία υπάρχει ανάμεσα στο σωματικό και το νοητικό. Λέει ωστόσο ότι υφίσταται ένα ανεπίλυτο πρόβλημα γύρω από την φύση αυτής της συμπληρωματικής ή ασύμμετρης σχέσης. Τέλος, μία παρόμοια προσέγγιση προέρχεται από το πεδίο της νευροφιλοσοφίας, από τον Velmans (2006) όταν μιλάει για έναν «*reflexive monism*».

ΜΙΑ ΠΡΟΤΑΣΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΗΣ ΔΙΑΚΡΙΣΗΣ

ΨΥΧΙΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ – ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Ο Edelman, ο Damasio, ο Panksepp καθώς και άλλοι συγγραφείς οι οποίοι πραγματοποίησαν έρευνες σε επιμέρους τομείς, προτείνουν ότι οι έννοιες και οι λειτουργίες που περιγράφονται από την ψυχανάλυση, όπως το ασυνείδητο, η απώθηση, οι ενορμήσεις ή οι αναπαραστατικές και οι συναισθηματικές διεργασίες, ανευρίσκονται στο πλαίσιο της εγκεφαλικής λειτουργίας. Υπογραμμίζεται έτσι η σημασία τους ως προς τον τρόπο οργάνωσης του κεντρικού νευρικού συστήματος. Θεωρώ ότι οι προτεινόμενοι νευροψυχαναλυτικοί συσχετισμοί αφορούν έννοιες και λειτουργίες οι οποίες σαφώς συνδέονται αλλά συγχρόνως είναι διαφορετικής τάξεως. Για παράδειγμα, η έννοια του «γνωσιακού ασυνειδήτου», οι αυτοματικές διεργασίες των υποφλοιωδών εγκεφαλικών περιοχών, η έννοια των «βασικών συναισθημάτων» και των «συγκινησιακών συστημάτων» που περιγράφονται από τους Lechevalier (1998), τον Eustache (1998), τον Edelman (1989, 2003), τον Damasio (1999, 2003) και τον Panksepp (1998, 2005), παρά το γεγονός ότι αντικατοπτρίζουν δυναμικές νευρωνικές διεργασίες, αναφέρονται σε διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις. Κυρίως σκέπτομαι ότι παραπέμπουν σε πεδία λειτουργίας της σωματοψυχικής οντότητας τα οποία διαφοροποιούνται από αυτά που περιγράφουν οι μεταψυχολογικές έννοιες του ασυνειδήτου ή η θεωρία των ενορμήσεων. Στην ψυχοπαθολογία, στο πλαίσιο της ψυχοσωματικής κλινικής, μπορούμε να παρατηρήσουμε την έκφραση της «χρηστικής σκέψης» (Marty, 1990), ουσιαστικά γνωσιακή και αγκιστρωμένη στην πραγματικότητα (στην εξωτερική πραγματικότητα και στην γνωσιακή πραγματικότητα). Θα σκεπτόμουν ότι αφορά σε μία νοητική διεργασία στην βάση γνωσιακών και όχι ψυχικών αναπαραστάσεων. Τοποθετείται λιγότερο ή περισσότερο εκτός της ψυχικής λειτουργίας και της λειτουργίας του συστήματος του προσυνειδητού όπως έχει περιγραφεί από το Freud. Αποτελώντας έτσι μέρος μίας γνωσιακής πραγματικότητας, απαραίτητης για την ψυχική λειτουργία, αλλά επίσης εξωτερική ως προς αυτήν. Ο Damasio και ο Edelman (ο.π.) διακρίνουν την «πυρηνική» ή «πρωτογενή» συνείδηση από την «εκτεταμένη» ή «δευτερογενή» συνείδηση (που περιλαμβάνει την αυτοβιογραφική μνήμη και τις δευτερογενείς λεκτικές διεργασίες). Σημειώνεται ότι η απόκτηση μίας πρωτογενούς και μίας δευτερογενούς συνείδησης ή νόησης καθώς και η ύπαρξη των ασυνειδήτων διεργασιών τους, δεν επαρκούν και δεν εξηγούν την δυναμική διάσταση μίας προσωπικότητας, την ψυχική τοπική της. Σχετικά με αυτό, ο Damasio (2003) γράφει ότι μία ψυχοπαθητική προσωπικότητα – ένας εγκληματίας σύμφωνα με το παράδειγμα που δίνει – κατέχει αυτές τις μορφές συνείδησης. Αλλά αυτή η ειδικά ανθρώπινη ιδιότητα δεν εξασφαλίζει ούτε αποτελεί μία πρόβλεψη γύρω από την υποκειμενική και ποιοτική διάσταση της προσωπικότητας. Έτσι θεωρώ ότι θα πρέπει να διακρίνουμε στο εσωτερικό της σωματοψυχικής οντότητας τα πεδία της ψυχικής πραγματικότητας, της γνωσιακής πραγματικότητας και της σωματικής

πραγματικότητας, καθώς και το πεδίο της σχέσης αυτών των πεδίων ως προς την πραγματικότητα των εξωτερικών αντικειμένων. Η σκέψη μου είναι ότι μία εργασία νοηματοδότησης μπορεί να αφορά στο πεδίο των γνωσιακών λειτουργιών, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο νέες δυνατότητες των νοητικών λειτουργιών, οι οποίες θα μπορέσουν να γίνουν αντικείμενο μίας ψυχικής εργασίας νοηματοδότησης, ή ψυχοποίησης.

Η ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΗΣ ΝΕΥΡΟΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Η κλινική εργασία με νευροψυχολογικούς ασθενείς με αντικείμενο την αποκατάσταση των διαταραχών των ανωτέρων νοητικών λειτουργιών εξ αιτίας εγκεφαλικών βλαβών ή με αντικείμενο την ψυχοθεραπευτική προσέγγιση προσφέρει ένα υλικό διερευνήσεως το οποίο φωτίζει την σχέση μεταξύ ψυχανάλυσης και νευροεπιστημών. Θα περιορισθούμε εδώ σε ορισμένες γενικές παρατηρήσεις που προέρχονται από τα αποτελέσματα μίας ευρύτερης έρευνας γύρω από 14 κλινικά περιστατικά (Cléopas, 2006). Θα θεωρούσα αυτές τις παρατηρήσεις ως ενδεικτικές της πολυσημίας και της πολυπλοκότητας του σχηματισμού του νευροψυχολογικού συμπτώματος καθώς και της θεραπευτικής προσέγγισης του. Η εμβάθυνση της ανάλυσης της νευροψυχολογικής σημειολογίας και του κλινικού υλικού, ακολουθώντας την μεθοδολογία που έχει προτείνει ο Alexander Luria (1973, 1980) σε συνδυασμό με την ψυχαναλυτική προσέγγιση, αναδεικνύει την σημασία της θεραπευτικής σχέσης, τόσο ως προς τις ψυχικές διεργασίες όσο και ως προς την λειτουργική αποκατάσταση. Αυτή η προσέγγιση θέτει μία σειρά ερωτημάτων γύρω από τον σχηματισμό και την πορεία των συμπτωμάτων. Το νευροψυχολογικό σύμπτωμα και η νευροψυχολογική κλινική αποτελούν ένα παράδειγμα της κλινικής της σύνδεσης μεταξύ του σώματος, της νόησης και του ψυχισμού. Θα τα τοποθετούσαμε στην διατομή των νευροεπιστημών, της ψυχανάλυσης και της ψυχοσωματικής. Η άρθρωση της ψυχαναλυτικής και της νευροψυχολογικής κλινικής προσέγγισης έχει ήδη αναπτυχθεί, ιδίως από τους Karen και Marc Solms (2000), την H. Oppenheim-Gluckman (2000), τον O. Turnbull (2004), την L. Ouss-Ryngaert (ο.π.) και την M. Siksou (2007).

Κατά την διάρκεια των θεραπευτικών συνεδριών παρατηρείται συχνά η παροδική και διακυμαινομένη βελτίωση των νευροψυχολογικών ελλειμμάτων καθώς και της γνωσιακής απόδοσης. Η βελτίωση ή αντίθετα η επιδείνωση των συμπτωμάτων, είναι συνάρτηση της πορείας και της δυναμικής της θεραπευτικής σχέσης, όχι μόνον της ψυχοθεραπευτικής ή της νευροψυχολογικής αλλά και στο πλαίσιο άλλων θεραπειών νευρολογικής αποκατάστασης. Παρατηρήσαμε ότι η διακύμανση της απόδοσης και η συχνά μη προβλεπόμενη παροδική άρση ενός νευροψυχολογικού συμπτώματος συνδέεται με την επεξεργασία εντός της θεραπευτικής σχέσης, άλλοτε αισθητηριοκινητικών, άλλοτε γνωσιακών και άλλοτε ψυχικών διεργασιών και δεδομένων. Συνδέεται δηλαδή με τις κινήσεις και με την

ποιότητα των κινήσεων οι οποίες εκφράζονται μέσα στην θεραπευτική σχέση. Επίσης η παρατηρούμενη βελτίωση μειώνεται και συχνότερα δεν αναπαράγεται στην επόμενη συνεδρία ή παύει στα μεσοδιαστήματα. Άλλες φορές, στον απόηχο μίας παροδικής βελτιωτικής κίνησης στο γνωσιακό ή στο κινητικό επίπεδο, σε επόμενες συνεδρίες αναδύεται ένα νέο, διαφορετικό στοιχείο αποκατάστασης μίας λειτουργίας, ένας νέος τρόπος νοηματοδότησης του βιώματος του αντικειμενικού ελλείμματος ή αντίθετα εμφανίζεται μία μορφολογική παλινδρομική και αποδιοργανωτική κίνηση. Αυτές οι δυναμικές κινήσεις διακυμάνσεων είναι γνωστές στην ψυχαναλυτική κλινική των ψυχικών διαταραχών. Ωστόσο στην περίπτωση των νευροψυχολογικών διαταραχών έχουμε να κάνουμε με την λειτουργία και την δυσλειτουργία της σωματοψυχικής οντότητας στο γνωσιακό, στο αισθητηριοκινητικό και στο νευρωνικό επίπεδο. Αυτό το οποίο παρατηρούμε ανήκει σε αυτό το οποίο ψυχαναλυτικά έχει ορισθεί ως το προ-ψυχικό. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε το παράδειγμα των αφασιών. Κατά την αποδιοργάνωση του λόγου εξ αιτίας βλαβών του αριστερού εγκεφαλικού ημισφαιρίου ή εξ αιτίας υποφλοιωδών αφασικών διαταραχών, μπορούμε να παρατηρήσουμε την αυθόρμητη έκφραση ορισμένων δομικών στοιχείων του λόγου τα οποία φυσιολογικά επεξεργαζόμαστε ασυνείδητα, ή την ανάδυση φωνητικών στοιχείων και μορφολογικών ή σημασιολογικών παραφασιών. Αυτά τα στοιχεία φαίνεται να αποτελούν την έκφραση ενός ασυνείδητου. Το οποίο θα έλεγα ότι δεν αντιστοιχεί στην έκφραση του δυναμικού ψυχαναλυτικού ασυνείδητου, ή, ότι δεν αποκτά μία τέτοια αντιστοιχία και σημασία παρά υπό ορισμένους όρους. Οι όροι αυτοί αφορούν στην εγκατάσταση και την ανάπτυξη του πεδίου των μεταβατικών διεργασιών μεταξύ του γνωσιακού και του ψυχικού. Η H. Oppenheim-Gluckman (ο.π.) προτείνει την έννοια της έκφρασης ενός «αποσυνδεδεμένου ασυνείδητου» στους ασθενείς με εγκεφαλικές βλάβες. Ένα ασυνείδητο αποσυνδεδεμένο ως προς την δυναμική και τις διεργασίες που αναπτύσσονται μεταξύ των ψυχικών συστημάτων. Σε αυτές τις κλινικές περιπτώσεις καθώς και στο πλαίσιο των θεωρητικών προσεγγίσεων μεταξύ νευροεπιστημών και ψυχανάλυσης, θεωρώ ότι πρέπει να εξετασθούν οι τρόποι και οι μορφές σύνδεσης μεταξύ των δύο πεδίων. Πρέπει να διερευνηθεί αυτό το οποίο παράγεται εντός του πεδίου της σχέσης τους καθώς και η φύση των μηχανισμών που εξασφαλίζουν την σύνδεση μεταξύ του βιολογικού, του γνωσιακού και του ψυχικού. Το ζητούμενο είναι η διερεύνηση των πιθανών αντιστίξεων παρά οι γραμμικοί ανατομο-ψυχικοί συσχετισμοί. Σκέπτομαι τον όρο των αντιστίξεων με την μουσική του έννοια, ως τον συνδυασμό διαφορετικών ή και αντιθέτων μουσικών γραμμών εντός της ίδιας σύνθεσης.

ΝΕΥΡΟΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΣΤΙΞΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗΣ, ΤΗΣ ΕΝΔΟΣΚΟΠΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΗΣ

Θα θέλαμε να προτείνουμε την εξέταση ορισμένων πιθανών σημείων νευρωνικής στήριξης του πεδίου της μεταβατικής πραγματικότητας και της μεταβίβασης. Η λειτουργία του πεδίου της σωματοψυχικής μεταβατικής πραγματικότητας θα μπορούσε ίσως να συνοψισθεί σε μία μορφή σχέσης μεταξύ

δύο μερών, όπου το ένα μοιάζει να εκφράζει προς το άλλο, «αυτό που λες, αυτό που είσαι, ή προτίθεσαι να κάνεις και αυτό που ανιχνεύω, για εμένα σημαίνει, μου θυμίζει από την πρωτότερη ιστορία μου ή την από κοινού ιστορία μας, το εξής... ». Το σύνολο αυτών των στοιχείων μεταφέρεται και εκπροσωπείται ως εν δυνάμει μορφοποιητικά στοιχεία εντός της σχέσης και επέκεινα ως εν δυνάμει τρόποι αυτο-οργάνωσης του κάθε μέρους που απαρτίζει την σχέση. Πρόσφατες έρευνες έδειξαν ότι η λειτουργία του νευρώνα και της σύναψης (Arhem, Blomberg και Liljenstrom, 2000), η λειτουργία του λιμβικού συστήματος (Freeman, 2000 *a*, 2000 *b*) και πιθανώς η συνολική εγκεφαλική λειτουργία (Schore, 2000· Freeman, ο.π.), διαμορφώνονται σύμφωνα με τις αρχές της θεωρίας του χάους και των αυτο-οργανωνόμενων συστημάτων. Το σκεπτικό είναι ότι δεν υφίστανται μόνον γραμμικές σχέσεις αιτίου-αιτιατού ή απλές μορφές ανάδρασης. Η λειτουργία ενός σύνθετου συστήματος καθορίζεται δυναμικά, μέσω της διαδοχής μεταβατικών περιόδων αστάθειας και περιόδων σταθεροποίησης, σύμφωνα με την ευαισθησία του συστήματος στις ελάχιστες και μη προβλεπόμενες, παρά στο μεθύτερον, αρχικές συνθήκες. Σύμφωνα επομένως με την ύπαρξη και τον τύπο ορισμένων «παράξενων ελκυστών», γύρω από τους οποίους στην φάση σταθεροποίησης ένα σύστημα «κατακάθεται» και προσδιορίζει έναν τρόπο λειτουργίας. Αυτές οι προσεγγίσεις έχουν αναπτυχθεί στην ψυχανάλυση από συγγραφείς όπως οι Sylvie και George Prager (1990), ο Quinodoz (1997) και από τους Lewis και Granic (2002).

Μία πρωτόλεια εικόνα των μεταβατικών διεργασιών, ως ένα πεδίο διαθεσιμότητας εν δυνάμει τρόπων δράσης και ενδιάδρασης, εξασφαλίζεται από την νευρωνική πλαστικότητα. Ο Edelman (1989) με αφετηρία τις παρατηρήσεις του για το ανοσοποιητικό σύστημα, ο Ameisen (2003) προσεγγίζοντας το θέμα τη απόπτωσης από μία βιολογική και μία μεταβιολογική άποψη, καθώς και άλλοι σύγχρονοι ερευνητές, έδειξαν την σημασία των ιδιοτήτων του νευρώνα και της σύναψης ως προς την ανάπτυξη της υποκειμενικότητας. Ο Bear (2003) παρατηρεί ότι η μεταβολή της συναπτικής δράσης, εξαρτάται από την εμπειρία, από το τρέχον βίωμα και από αυτό που μορφοποιείται εντός του συναπτικού χώρου, το οποίο ονομάζει «μεταπλαστικότητα». Δηλαδή μία πλαστικότητα της πλαστικότητας των συναπτικών συνδέσεων. Μας επιτρέπει να αντιληφθούμε ότι η εμπειρία και η υποκειμενική μνήμη έχουν εξαιρετική σημασία, αλλά δεν επαρκούν. Απαιτείται η ανάπτυξη στοχαστικών και μη γραμμικών διεργασιών της σύναψης. Απαιτείται μία συνεννόηση, μία ενδιάμεση συσχέτιση της δραστηριότητας μεταξύ του προσυναπτικού και του μετασυναπτικού νευρώνα, σύμφωνα με την ευαισθησία τους ως προς τις ελάχιστες και μη προβλεπόμενες συνθήκες εκ του πρωτύτερου και του τρέχοντος βιώματος.

Στην ψυχαναλυτική θεωρία η συγκρότηση της ψυχικής πραγματικότητας παράγεται μέσα από την σταδιακή διάκριση μεταξύ συναισθήματος και αναπαραστάσεων (Green, 1999) στην βάση των πρωτογενών ενορμητικών διεργασιών και του εκπροσώπου της ενόρμησης. Αυτή η ψυχαναλυτική θέση φαίνεται να επιβεβαιώνεται και να αντιστοιχεί σε ένα κομβικό σημείο για την ανάπτυξη των ενδοσωματικών μεταβατικών διεργασιών που εξασφαλίζονται από τις διεργασίες των πυρήνων του εγκεφαλικού στελέχους ιδίως στην περιοχή της

περιϋδραγωγού φαιάς ουσίας και των συνδέσεων τους με το λιμβικό, το παραλιμβικό και το θαλαμοφλοιικό σύστημα. Σύμφωνα με τις ανατομικά διαφορετικές αλλά και εννοιολογικά συγκλίνουσες απόψεις των Damasio (1999, 2003) και Panksepp (1998, 2005), σε αυτή την περιοχή παράγεται η συνάντηση και η συσχέτιση μεταξύ των εκπροσωπούμενων σωματικών καταστάσεων με τα αντικείμενα. Ως αντικείμενο μπορεί να θεωρηθεί είτε ένα εξωτερικό είτε ένα εσωτερικό, ιδιοδεκτικό ή εσωδεκτικό ερέθισμα, γνωσιακό ή ψυχικό. Απόρροια αυτής της διαδικασίας είναι η ανάπτυξη των διαφόρων μορφών μνήμης και των συναισθηματικών κινήσεων. Σε αυτό το επίπεδο διεργασιών παρατηρούμε, ότι εντός της αρχικής οντότητας παράγονται ενδοσωματικές «αντικειμενοτρόποι σχέσεις» - ή θα μπορούσαμε να πούμε «αντικειμενοποιητικές λειτουργίες» - και, σχέσεις μεταξύ αυτού του συμπλέγματος και των άλλων αντικειμένων. Οι έννοιες των αντικειμενοτρόπων σχέσεων και της αντικειμενοποιού λειτουργίας που περιγράφεται από τον Green (2002) αναφέρονται στην ψυχική οργάνωση. Εδώ προτείνεται η χρήση αυτών των εννοιών από μία μεταβιολογική άποψη, υπογραμμίζοντας την ύπαρξη ορισμένων μικροσκοπικών και μακροσκοπικών³ βιολογικών διεργασιών οι οποίες εξασφαλίζουν μία δυναμική βιολογική οργάνωση, εντός της οποίας ο τρόπος λειτουργίας ενός οργάνου ή μίας σωματικής δομής αποκτά ένα νόημα και φέρει ένα νόημα σε σχέση με άλλες λειτουργίες, τις επενδύει και γίνεται αντικείμενο των επενδύσεων τους.

Η ψυχική πραγματικότητα εννοούμενη ως το ασυνείδητο ή ως το σύνολο του ψυχικού οργάνου χαρακτηρίζεται από την πολυσημία του περιεχομένου και των λειτουργιών της καθώς και από ποιοτικές μεταβολές. Ο Walter Freeman (2000α, 2000β, 2003) ανέπτυξε την νευροδυναμική προσέγγιση της εγκεφαλικής λειτουργίας. Αναλύει την δράση της αρχιτεκτονικής του λιμβικού συστήματος εφαρμόζοντας την θεωρία του χάους και της αυτο-οργάνωσης. Ο Edelman (1989) περιγράφει την λειτουργία και τις συνδέσεις του λιμβικού συστήματος ως έναν περιστρεφόμενο ανεμιστήρα ο οποίος ακτινοβολεί αμφίδρομα προς το σύνολο της εγκεφαλικής τοπογραφίας. Οι «παράξενοι ελκυστές» και η ευαισθησία στις ελάχιστες και μη προβλεπόμενες συνθήκες του λιμβικού συστήματος, επιτρέπουν την παραγωγή εν δυνάμει τρόπων αντιλήψεως, νοηματοδότησης και δράσης, ιδιότητες που συγκροτούν ακριβώς την οργάνωση του ψυχισμού. Η σκέψη μου είναι ότι οι διαθεσιμότητες του λιμβικού συστήματος μπορεί να αφορούν στο ψυχικό, στο γνωσιακό ή στο σωματοαισθητηριακό πεδίο και κυρίως αφορούν στην μεταξύ τους σχέση. Αφορούν δηλαδή τόσο σε μία διεργασία του τύπου του ψυχαναλυτικού προσυνειδητού όσο και σε μία γνωσιακή ή και σωματική μορφή νοηματοδότησης. Η νευροδυναμική προσέγγιση προσδίδει στην νεοδαρβινική θεώρηση του Edelman και στην έννοια της «επανεισόδου» μία ιδιαίτερη εξελικτική δυναμική σε έναν οριζόντιο άξονα. Αυτό το οποίο παράγεται μέσα από μία μη προβλέψιμη, χαοτική διεργασία, δεν χαρακτηρίζεται από μία γραμμική διαδοχή αναπτυξιακών σταδίων. Αυτο-αναδύεται, και τότε, το προϊόν της ανάδυσης εντάσσεται στην εξελικτική πορεία της σωματοψυχικής οντότητας και των

³ Οι μικροσκοπικές διεργασίες τοποθετούνται στο συναπτικό επίπεδο ή ίσως σε αυτό το οποίο περιγράφεται από τον Edelman (1989) στην τοποβιολογική θεωρία. Ένα παράδειγμα μακροσκοπικών διεργασιών τοποθετείται στο επίπεδο των πυρήνων του εγκεφαλικού στελέχους.

διαφοροποιήσεων που αναπτύσσονται. Υπό ψυχαναλυτικούς όρους, δεν εξηγείται μόνον μέσα από την αναμνημόνευση. Ερμηνεύεται και κατασκευάζεται μέσα από την μεταβιβαστική διεργασία. Με αυτόν τον τρόπο άλλωστε ανοίγεται όλη η δυνατότητα εισαγωγής στοιχείων αλλαγής, διαφοροποιήσεως και κινητοποιήσεως ενός συστήματος.

Ένα βασικό πεδίο συναντήσεως των νευροεπιστημών και της ψυχανάλυσης ως προς την μεταβίβαση είναι η εκατέρωθεν προσέγγιση της ενσυναίσθησης και των αναπαραστάσεων δράσης. Από το 1990 έως σήμερα, ο F. Levin (1990), ο A. Schore (1994, 2003), ο G. Gabbard με τον D. Western (2002) και η R. Pally (2005) διετύπωσαν ορισμένες θεωρητικές προτάσεις σχετικά με την λειτουργία της μεταβίβασης και τους πιθανούς νευρωνικούς συσχετισμούς της. Ο Levin (1990) λέει ότι «το φαινόμενο της μεταβίβασης... εκπροσωπεί μία βαθιά δομή ή στρατηγική του εγκεφάλου, μία βιο-ψυχο-κοινωνικής αξίας [στρατηγική]» Η σκέψη μου είναι ότι το πρώτο μέρος αυτής της πρότασης, του χαρακτηρισμού της μεταβίβασης ως μία βαθιά δομή ή στρατηγική του εγκεφάλου ή ακόμα του συνόλου της σωματοψυχικής οντότητας, πραγματικά ισχύει. Αντίθετα θα έλεγα ότι το φαινόμενο της μεταβίβασης δεν περιορίζεται σε μία προσαρμοστική διεργασία. Η ψυχαναλυτική κλινική, η μεταβιβαστική σχέση, αναδεικνύουν το στοιχείο της σύγκρουσης, την συνεχή ενδοϋποκειμενική και διϋποκειμενική διαλεκτική, την παραδοξότητα και την εξωπραγματική χροιά της λειτουργίας του ασυνειδήτου, τα οποία ευρίσκονται στην βάση μίας φυσιολογικής ή μίας παθολογικής μορφής προσαρμογής. Οι νευροεπιστήμες μας παρέχουν τις ενδείξεις της διαλεκτικής ή και της σύγκρουσης εντός της εγκεφαλικής λειτουργίας (Llinas and Ribary, 2001). Η αναζήτηση της προσαρμογής ως θεραπευτικός στόχος, διατρέχει τον κίνδυνο να οδηγήσει την σωματοψυχική οντότητα προς μία κατάσταση ακαμψίας και περίσφιξης των λειτουργιών της, προς την παθολογική μορφή της υπερπροσαρμογής.

Οι ανατομικοί συσχετισμοί του φαινομένου της μεταβίβασης που προτείνει ο Levin αφορούν στην δράση του μετωπιαίου λοβού και των νευρωνικών δικτύων της μνήμης. Οι γνωσιακές και οι εγκεφαλικές λειτουργίες της μνήμης, η ασυνείδητη τους διάσταση μέσω κυρίως της μνήμης διεργασιών, αποτελούν σύμφωνα με τους Gabbard και Western (Gabbard, 2001, Western and Gabbard, 2002) το σημείο σύνδεσης μεταξύ ψυχανάλυσης και νευροεπιστημών αναφορικά με την μεταβίβαση. Η προσέγγιση του Schore υπογραμμίζει τον μη γραμμικό τρόπο λειτουργίας του δεξιού εγκεφαλικού ημισφαιρίου, συσχετίζοντας-το με την οργάνωση του δυναμικού ασυνειδήτου. Προτείνει ότι η επικοινωνία μεταξύ των «δύο δεξιών ημισφαιρίων», του αναλυτού και του ασθενούς του, στηρίζει την διεργασία της μεταβίβασης και τις ασυνείδητες ταυτίσεις οι οποίες θα αναλυθούν στο πλαίσιο της θεραπευτικής σχέσης. Τα στοιχεία της εξωλεκτικής επικοινωνίας που εκφράζονται και βιώνονται εντός της θεραπευτικής σχέσης, την σπουδαιότητα των οποίων εξετάζουν οι Gabbard και Western, έχουν μία σημαντική επίδραση ως προς την εγκατάσταση της μεταβίβασης και ως προς την πρόοδο της θεραπείας. Η Regina Pally (2005) αναφέρεται σε ένα ευρύ σύνολο νευροεπιστημονικών δεδομένων σχετικά με την μνήμη, το ασυνείδητο, την δράση του μετωπιαίου λοβού και σε δεδομένα γύρω από την θεωρία του πνεύματος και της προσομοίωσης που

εξηγούν τους νευρωνικούς μηχανισμούς της ενσυναίσθησης. Η προσέγγιση της Pally στηρίζεται στην έννοια της «πρόβλεψης». Στο νευρωνικό επίπεδο βασίζεται στις εγκεφαλικές διεργασίες της προσομοίωσης και της θεωρίας του πνεύματος, στις οποίες θα επανέλθουμε στην συνέχεια. Οι ψυχοπαθολογικές προβλέψεις, εννοούμενες ως συνειδητές και ασυνειδητές κατασκευές τις οποίες εγκαθιστά ο ασθενής στην πορεία της ψυχικής και διαπροσωπικής ζωής του, αναπαράγονται στο πλαίσιο της θεραπευτικής σχέσης όπου γίνονται αντικείμενο ερμηνευτικής διεργασίας. Η άποψη που ακολουθεί η Pally περιγράφει την μεταβιβαστική σχέση ως μία σχέση μάθησης (*learning*), μέσω της οποίας ο ασθενής συνειδητοποιεί και μαθαίνει τα δυσλειτουργικά και παθογόνα στοιχεία του ατομικού του τρόπου σκέψης και σχέσης ως προς του άλλους. Η σκέψη μου είναι ότι οι νευροεπιστημονικές ανακαλύψεις παρέχουν ένα σημείο στήριξης στην έννοια της μάθησης ή της μνήμης ως δυναμικές, υποκειμενικές και ως επί το πλείστον ασυνειδητές διεργασίες. Στηρίζουν επίσης έναν δυναμικό τρόπο κατανόησης της εγκατάστασης και της έκφρασης παθολογικών τρόπων σκέψης και συμπεριφοράς. Ωστόσο, θεωρώ ότι ορισμένα δεδομένα της νευροεπιστημονικής έρευνας και της νευροψυχολογικής κλινικής, οδηγούν στην σκέψη ότι η μεταβιβαστική σχέση, οι κινήσεις ενσυναίσθησης και ενδοσκόπησης που την απαρτίζουν, δεν μπορούν να εννοηθούν ως διεργασίες εκμάθησης ή ασυνειδήτων ταυτίσεων γύρω από μία μνήμη διεργασιών ή γύρω από μία άδηλη ή αυτοβιογραφική μνήμη. Θα έλεγα ότι οι προσεγγίσεις των Levin, Gabbard και Schore αποτελούν ένα είδος αναγωγής του φαινομένου της μεταβίβασης σε ορισμένες βασικές και απαραίτητες για την ανάπτυξη του, εγκεφαλικές διεργασίες.

Αυτές οι προσεγγίσεις αναπτύσσονται με αφετηρία μία ερμηνεία των επίκαιρων νευροεπιστημονικών γνώσεων, σύμφωνα με το θεωρητικό και κλινικό υπόβαθρο που ακολουθούν. Δηλαδή τις θεωρίες της προσκόλλησης, την θεωρία των αντικειμενοτρόπων σχέσεων και κυρίως το πρότυπο των διαπροσωπικών και διϋποκειμενικών θεραπειών. Σε αυτές προτείνεται κατά την γνώμη μου μία μερική ερμηνεία της λειτουργίας της ενσυναίσθησης. Η ενσυναίσθηση νοείται ως μία σχέση αμοιβαίας κατανόησης και συναίσθησης μέσω των οποίων ένας ασθενής μαθαίνει αυτό το οποίο είναι απαραίτητο έτσι ώστε να αλλάξει τον τρόπο της νοητικής του λειτουργίας. Νοείται επίσης ως χαρακτηρισολογικές ταυτίσεις και ταυτίσεις βασισμένες στο αντιληπτικό. Σε αυτή την περίπτωση η έννοια της ενσυναίσθησης, όπως σημειώνει η Louise de Urtubey (2004), δεν έχει τίποτα να προσθέσει ή να προσφέρει στην θεωρητική και στην κλινική κατανόηση της μεταβίβασης.

Θεωρώ ότι η λειτουργία της ενσυναίσθησης υπερβαίνει το διαπροσωπικό και το διϋποκειμενικό ή τις πρωτογενείς ταυτίσεις. Αναφέρεται ίσως σε αυτό που μας κάνει να σκεφθούμε ο Freud (1913) στο κείμενο των τεχνικών συμβουλών για την έναρξη της θεραπείας και για την εγκατάσταση της θεραπευτικής σχέσης, όταν παρομοιάζει την νεύρωση, του ασθενούς και την νεύρωση που αναπαράγεται στην μεταβίβαση, με έναν πλήρη «οργανισμό». Θα λέγαμε : έναν από κοινού και ενδιάμεσο οργανισμό, τόσο πλήρη και πραγματικό όσο εικονικό και μεταβατικό. Προσπαθώντας να εξηγήσουμε την ενσυναίσθηση και τους μηχανισμούς που την συγκροτούν, θα θέλαμε να αναφερθούμε στις προσεγγίσεις των ακολούθων

συγγραφέων. Στην σκέψη του Kohut (1971) όπου διατυπώνεται ότι η ενσυναίσθηση είναι μία μορφή ενδοσκόπησης. Στην σκέψη του Serge Lebonici (1998, 2002) όταν αναφέρεται στην «μεταφορική ενσυναίσθηση», δηλαδή στην μεταφορά της συναίσθησης του ασυνείδητου βιώματος του άλλου σε αναπαραστάσεις. Στις προτάσεις του de M'Uzan (1977) όταν αναφέρεται στο «παράδοξο σύστημα» σύμφωνα με το οποίο ο ψυχισμός του αναλυτού, αποδεχόμενος έναν βαθμό αλλοιώσεως ή απώλειας του αισθήματος ταυτότητας και της ναρκισσιστικής συνοχής του, γίνεται «κυριολεκτικά το ψυχικό όργανο του αναλυόμενου». Στην σκέψη του Widlöcher (1999, 2004) όταν αναφέρεται στην έννοια του «συν-σκέπτεσθαι» και της «ανάτμησης» της ενσυναίσθησης, σύμφωνα με τις οποίες ο αναλυτής βασιζόμενος στις ταυτίσεις του με τον ασθενή του και αναλύοντας τις εσωτερικές του κινήσεις, κατασκευάζει μορφές «εν δυνάμει ερμηνειών» του βιώματος του άλλου. Στις προτάσεις τέλος των César και Sara Botella (1990, 2001) γύρω από την μορφολογική παλινδρόμηση της σκέψης του αναλυτού. Ακολουθώντας την θεωρητική και κλινική συνεισφορά αυτών των προσεγγίσεων, θα λέγαμε ότι η ενσυναίσθηση αποτελεί μία μορφή ενδοσκόπησης περί του άλλου, χαρακτηριζόμενη από μία πολυσημία και μία δυναμική ανάλογες με αυτές της λειτουργίας του ψυχικού οργάνου. Αφορά όχι μόνον σε πρωτογενείς ή δευτερογενείς ταυτίσεις, αλλά κυρίως στην παραίτηση εκ των ναρκισσιστικών οφελών και επενδύσεων προς όφελος της κατανόησης του αντικείμενου, με βάση τις εσωτερικές αναπαραστάσεις, τα συναισθήματα και τις σκέψεις. Αναφέρεται σε διαθεσιμότητες, σε μία κίνηση θετικού (όχι όμως αποκλειστικά σε ένα θετικό συναίσθημα), στο έδαφος μίας εργασίας αρνητικού. Είναι μία εκχώρηση του ψυχικού οργάνου του υποκειμένου, διατηρώντας ταυτόχρονα την ικανότητα διάκρισης μεταξύ εαυτού και αντικείμενου, προς την συναίσθηση σκέψεων ή συναισθημάτων του άλλου. Περισσότερο από αγάπη προς το αντικείμενο είναι μία ενδοσκοπική εκχώρηση προς όφελος αυτού. Και με αυτή την έννοια είναι περισσότερο της τάξεως του αντι-ναρκισσισμού (Pasche, 1969).

Ορισμένα δεδομένα της σύγχρονης νευροεπιστημονικής έρευνας γύρω από τις εγκεφαλικές λειτουργίες οι οποίες εξασφαλίζουν τις διεργασίες της ενσυναίσθησης και της ενδοσκόπησης, συγκλίνουν με την ψυχαναλυτική άποψη την οποία περιγράψαμε. Σύμφωνα με τους Blair (2005) και Decety (2006) η ενσυναίσθηση μπορεί να θεωρηθεί ως αναπαραστατική ή/και γνωσιακή ενσυναίσθηση, ως κινητική ενσυναίσθηση ή ενσυναίσθηση των κινητικών αναπαραστάσεων δράσης και ως συγκινησιακή ή/και συναισθηματική ενσυναίσθηση.

Η νευρωνική θεωρία του πνεύματος η οποία αναπτύχθηκε κυρίως από τους Uta και Christopher Frith (2003), την Hellene Gallagher (2003) και πιο πρόσφατα από τις έρευνες της Rebecca Saxe (2005, 2006), ορίζεται ως η ικανότητα των εγκεφαλικών διεργασιών προς την «ακριβή πρόβλεψη της συμπεριφοράς άλλων ατόμων, σχεδόν ως εάν διαβάζαμε το πνεύμα τους. Αυτή η εξαιρετική ικανότητα είναι γνωστή ως το να έχει κανείς μία 'θεωρία του πνεύματος', ή να νοηματοδοτεί». Πρόκειται για την ικανότητα σκέψης γύρω από την σκέψη του άλλου με βάση τα υποκειμενικά μνημονικά ίχνη και βιώματα. Οι κύριες εγκεφαλικές δομές που περιλαμβάνονται στην νευρωνική θεωρία του πνεύματος είναι : ο μέσος

προμετωπιαίος λοβός και η περιοχή του παραπροσαγωγίου, η άνω κροταφική αύλακα και η κροταφο-βρεγματική σύνδεση. Η συγκρότηση μίας θεωρίας του πνεύματος αντιστοιχεί στην δυναμική συνέργεια του συνόλου αυτών των περιοχών καθώς και άλλων υποστηρικτικών δομών σύμφωνα με τον εμπλεκόμενο τύπο νοητικής λειτουργίας. Θα αναφερθούμε σε ορισμένα από τα πολλά ερευνητικά ευρήματα αυτού του πεδίου. Οι Frith αναφέρονται στην λειτουργία της «απόζευξης» που εξυπηρετείται από τον μέσο προμετωπιαίο λοβό. Αντιστοιχεί στην ικανότητα μίας εσωτερικής εικονικής απελευθέρωσης από τα τρέχοντα πραγματικά δεδομένα, η οποία επιτρέπει την ανάπτυξη δυναμικών μορφών υποκειμενικής σκέψης γύρω από την σκέψη και την συμπεριφορά του άλλου. Οι Saxe και Wexler (2005) προτείνουν ότι η δράση αυτής της περιοχής και άρα η διεργασία της ενσυναίσθησης και της ενδοσκόπησης, μειώνονται όταν η προσοχή και η αντίληψη έλκονται από τα κοινωνικά, τα χαρακτηρισολογικά ή ακόμα από τα ενεστώτα φυσικά ή λεκτικά στοιχεία που εκφράζονται από τον άλλο. Αυτά τα στοιχεία, παρά το γεγονός ότι μπορούν να ενδυναμώσουν τις ασυνείδητες ταυτίσεις με τον άλλο και με αυτόν τον τρόπο να υποστηρίζουν ή να εμπλουτίζουν την μεταβιαστική σχέση, φαίνονται ασύμβατα με την πρόοδο και την εμπάθουση της ενσυναίσθησης και της ενδοσκόπησης. Αναδεικνύεται έτσι μία νευροεπιστημονική στήριξη της φροϋδικής αρχής της ασυμμετρίας της ψυχαναλυτικής σχέσης και καταδεικνύονται οι περιορισμοί που προκαλούνται τον μοντέλο της διαπροσωπικής θεραπευτικής τεχνικής. Στην ίδια κατεύθυνση, παρατηρούμε ότι η ενσυναίσθηση αφορά στην ανακίνηση των εσωτερικών αναπαραστάσεων εκείνου που σκέπτεται γύρω από την σκέψη ή τις προθέσεις του άλλου, ως *υποκείμενο ενός βιώματος*. Αυτό συμπεραίνεται από μία πειραματική μελέτη που πραγματοποίησαν οι Uddin και συνεργάτες (2005), όπως επίσης προτείνεται από τον (Johnson et al., 2002) γύρω από την διάκριση μεταξύ της *self-awareness* και της *self-reflection*. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα πολλών ερευνών η ενσυναίσθηση διαφοροποιείται από την αίσθηση του υποκειμένου ενόσω δρα ή αισθάνεται και διαφοροποιείται από την κατάσταση επενδύσεως του εαυτού και του εαυτού ως αντικείμενο ενός βιώματος. Οι Saxe και Wexler (2005) και ο Decety (2006) θεωρούν καθοριστική την δράση της κροταφο-βρεγματικής συνέσεως για την «απόδοση μεταβιακών καταστάσεων πνεύματος» και για την μη συγχώνευση εαυτού και άλλου. Οι Saxe και Wexler (2005) σημειώνουν ότι η δράση της δεξιάς κροταφο-βρεγματικής σύνδεσης «αντικατοπτρίζει μία διεργασία κατασκευής ενός συνεκτικού προτύπου του πνεύματος του πρωταγωνιστή, χωρίς την αναφορά στην κατάσταση του πνεύματος του ίδιου του υποκειμένου». Συναντούμε εδώ μία πιθανή επιβεβαίωση της κατάστασης παραδοξότητας στην οποία αναφέρεται ο de M'Uzan και της εικόνας εκχώρησης του ψυχικού οργάνου ή της νόησης, χωρίς εντούτοις να παράγεται μία κατάσταση συγχώνευσης, όπως προτείνεται από τους Decety (2006) και Goldman (2005).

Η R. Saxe (2006) βασιζόμενη σε πρόσφατες έρευνες σχετικά με την δράση της ραχιαίας περιοχής του μέσου προμετωπιαίου φλοιού, θεωρεί ότι αυτή συνδέεται με την «μοναδική ανθρώπινη» ικανότητα συγκρότησης τριαδικών σχέσεων, του τύπου «εγώ – εσύ και εκείνο». Συναντήσουμε εδώ τις ψυχαναλυτικές προτάσεις του André Green για το θέμα των «τριαδικών» διεργασιών και

διαμορφώσεων, που αφορούν την οιδιπόδεια οργάνωση και ευρίσκονται στην βάση της ψυχικής οργάνωσης. Υπό το φως των νευροεπιστημονικών δεδομένων, θα έλεγα ότι πρόκειται για την ικανότητα εγκατάστασης : α) εντός μίας διϋποκειμενικής σχέσης και, β) ενδοϋποκειμενικά, εντός των ενδοψυχικών σχέσεων, μίας από κοινού σχέσης με ένα τρίτο αντικείμενο, ή, με τον «οργανισμό» της μεταβιβαστικής σχέσης. Εν προκειμένω, το πεδίο της μεταβατικής σωματοψυχικής πραγματικότητας. Τέλος σύμφωνα με τις εργασίες του Ramachandran γύρω από την συναισθησία (1998, 2001) ή των Mason και Just (2006), η δράση της κροταφο-βρεγματικής σύνδεσης των δύο ημισφαιρίων έχει συσχετισθεί με τις λεκτικές και τις μη λεκτικές μεταφορικές διεργασίες.

Οι ερευνητικές ομάδες των Rizzolatti (1996, 1998, 2001), Iacoboni (2002, 2005) και Perrett (1994) ανέδειξαν την δράση του συστήματος των καθρεπτικών νευρώνων και μέσω αυτής, την ικανότητα ενσυναίσθησης σχετικά με την κατάσταση και τις προθέσεις δράσης του άλλου. Το σύστημα καθρεπτικών νευρώνων περιλαμβάνει το κάτω τμήμα του προ-κινητικού μετωπιαίου λοβού, το κατώτερο τμήμα του βρεγματικού λοβού και την άνω κροταφική αύλακα. Το σκεπτικό είναι ότι με βάση τα προσλαμβανόμενα οπτικά ή ακουστικά ερεθίσματα διαμορφώνεται η εσωτερική προσομοίωση της δράσης και της προθέσης δράσης του άλλου, χωρίς ωστόσο να εκδηλώνεται ή να εκφράζεται η ίδια η δράση. Πρόκειται για μία εσωτερική προσομοίωση του άλλου θεμελιωμένη στις εγγεγραμμένες και τις εν τω γίνεσθαι της σχέσης, ενδοϋποκειμενικά διαμορφωνόμενες αναπαραστάσεις δράσης, τις οποίες, σύμφωνα με τον Jeannerod (2002), μοιραζόμαστε διϋποκειμενικά με τον άλλο. Στην ψυχανάλυση η έννοια των αναπαραστάσεων δράσης έχει προταθεί από τους Perron και Perron-Borelli (1985, 1987) με σκοπό την ανάδειξη της δυναμικής της φαντασιώσεως σε σχέση με τις αναπαραστάσεις. Οι αναπαραστάσεις δράσης ευρίσκονται στον πυρήνα της οργάνωσης των φαντασιώσεων και στο όνειρο. Η φαντασίωση, σημειώνουν, είναι «η αναπαράσταση μίας φανταστικής σχέσης υποκειμένου – αντικειμένου, ως πρωταγωνιστές μίας δράσης». Με ανάλογο τρόπο ο Le Guen (2002) αναφέρεται στις «δράσεις που δραστηριοποιούν την θεραπεία». Δημιουργείται έτσι μία μοιραζόμενη προσομοίωση αναπαραστάσεων δράσης που εξυπηρετούνται από το σύστημα των καθρεπτικών νευρώνων. Έχει διαπιστωθεί ότι το σύστημα των καθρεπτικών νευρώνων, ανατομολειτουργικά συνδέεται με την οργάνωση και έκφραση του λόγου, ως προς την οποία οι κινητικές αναπαραστάσεις δράσης αποτελούν ένα πρωτύτερο οντογενετικό και φυλογενετικό εξελικτικό στάδιο. Από αυτή την διαπίστωση και σύμφωνα με κλινικά δεδομένα από την θεραπεία αφασικών ασθενών θα λέγαμε ότι το σώμα μορφοποιεί και κινεί τον λόγο, όπως ο λόγος μορφοποιεί, απαιτεί ή προτείνει ένα έργο προς το σώμα. Με βάση την οπτικο-ακουστική λειτουργία των καθρεπτικών νευρώνων, τις συνδέσεις τους με τα βασικά γάγγλια και το λιμβικό σύστημα, παρατηρούμε μία στήριξη των ψυχαναλυτικών θέσεων σχετικά με την σύνδεση των αναπαραστάσεων λέξεως, των αναπαραστάσεων πράγματος και των ενορμήσεων, εντός των αναπαραστάσεων δράσης (Perron, ο.π.). Κατανοούμε έτσι την σημασία (κάτι το οποίο δεν σημαίνει μία ανατομική τοποθέτηση) του κυκλώματος των καθρεπτικών νευρώνων για τον σχηματισμό των φαντασιώσεων.

Ο Scalzone (2005) προτείνει την σύνδεση μεταξύ της λειτουργίας των καθρεπτικών νευρώνων, την εικονική διάσταση των διεργασιών αυτών των δομών, με την φρουδική μεταψυχολογία ως μία θεωρία εικονικών δομών.

Οι Pierre Marty και Michel Fain στο άρθρο τους για την «πρωτογενή κινητική ενορμητική σχέση» γράφουν ότι «ορισμένες μορφές [κινητικής] σχέσης των ασθενών μας, βρίσκουν μέσα μας μία ηχώ, ένα καλούπι που τις εγγράφει τέλεια και η οποία αποτελεί χωρίς αμφιβολία ένα σημαντικό τμήμα της διαίσθησης μας» (1955). Η σκέψη των Marty και Fain φαίνεται να προαγγέλλει την ανακάλυψη της δράσης των καθρεπτικών νευρώνων και της σημασίας των αναπαραστάσεων δράσης, ως ένα σύμπλεγμα αισθητηριοκινητικών ιχνών, κινητικών μορφών σχέσης με το αντικείμενο της ενόρμησης, ως αναπαραστάσεις της δομής υποκείμενο – δράση – αντικείμενο και ως μία διεργασία αμφίδρομων μεταβάσεων από και προς τις αναπαραστάσεις λέξεων. Η κλινική των αφασικών και των σωματοαγνωσιακών ασθενών δείχνει την σημασία της επεξεργασίας των αναπαραστάσεων δράσης εντός της θεραπευτικής σχέσης ως μεταβατικό πεδίο, για την βελτίωση των κινητικών, των γνωσιακών και των ψυχικών ελλειμμάτων καθώς και ως προς την έκφραση αποδιοργανωτικών κινήσεων.

Η «θεωρία του πνεύματος» αναφέρεται στον ψυχαναλυτικό και ψυχοσωματικό όρο της νοηματοδότησης. Θα τονίσουμε ωστόσο ότι στην περίπτωση της «θεωρίας του πνεύματος» πρόκειται για μία διεργασία νοηματοδότησης που μπορεί να αφορά σε γνωσιακές συνειδητές ή ασυνειδητές αναπαραστάσεις, χωρίς να είναι απαραίτητη η σύνδεση με το συναίσθημα. Υπό αυτή την άποψη η νοηματοδότηση δεν αφορά αποκλειστικά στην ανάπτυξη των διεργασιών του προσυνειδητού. Ανάλογα, οι αναπαραστάσεις δράσης και το σύστημα των καθρεπτικών νευρώνων διατρέχουν και αφορούν στο σύνολο των πεδίων οργάνωσης και λειτουργίας της σωματοψυχικής οντότητας, από το πρωτογενές, το προ-ψυχικό ή το «σωματικό ασυνειδητό», από το γνωσιακό έως το πεδίο των δευτερογενών διεργασιών του προσυνειδητού. Κατ' αυτόν τον τρόπο καθίσταται ίσως δυνατή η διάκριση και η σύνδεση των πεδίων της σωματικής πραγματικότητας, της γνωσιακής πραγματικότητας και της ψυχικής πραγματικότητας. Από κοινού με την «θεωρία του πνεύματος», οι θεωρίες της κινητικής προσομοίωσης αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία για την συγκρότηση της μεταβατικής πραγματικότητας και για την ανάπτυξη της μεταβιβαστικής σχέσης. Η σημασία αυτών των νευρωνικών κυκλωμάτων υπογραμμίζεται επίσης από τον M. Mancía (2007), καθώς υποστηρίζουν «την ανάκτηση του μη απωθημένου ασυνειδήτου μέσα στην αναλυτική σχέση»⁴. Παρατηρούμε τέλος ότι τα

⁴ Σχετικά με το θέμα του μη απωθημένου ασυνειδήτου που εξετάζει ο Mancía και που επεξηγείται από το γεγονός ότι μέχρι την ηλικία των δύο ετών η ωρίμανση του εγκεφάλου δεν επιτρέπει παρά την εγγραφή άδηλων και μη συνειδητά ανακαλούμενων μνημονικών ιχνών, θεωρώ ότι δεν πρέπει να συγχέεται αυτή η αναγκαστική μη ανάκληση, η μη επιστροφή του απωθημένου, με την παρά τούτο δυνατότητα απώθησης αυτού που είναι δυσάρεστο, ή έτσι ώστε να υπάρξει ένας ελεύθερος χώρος (μία διεργασία αρνητικού) στην νευρωνική, την νοητική και την ψυχική εργασία. Τα άδηλα μνημονικά ίχνη επιστρέφουν μέσα από διάφορους τρόπους έκφρασης, συμμετέχουν στην νευροδυναμική οργάνωση και μπορούν να ενέχουν μία πολυσημία. Τέλος, αναρωτιέμαι εάν η άδηλη εγγραφή τους προέρχεται από μία μορφή έλξεως, με έναν ανάλογο τρόπο με την διεργασία της δευτερογενούς απώθησης. Η οργάνωση των υποφλοιωδών διεργασιών είναι επίσης δυναμική και υποκειμενική.

νευροεπιστημονικά ευρήματα σχετικά με την ενσυναίσθηση αναδεικνύουν την πολυσημία και την διαστρωμάτωση της μεταβιαστικής σχέσης.

Θα πρότεινα ότι το σύνολο των ανατομο-λειτουργικών περιοχών που ανακαλύφθηκαν από τις νευροεπιστημονικές έρευνες στις οποίες αναφερθήκαμε – δηλαδή η δράση των πυρήνων του εγκεφαλικού στελέχους, του λιμβικού συστήματος, των περιοχών που περιλαμβάνουν καθρεπτικούς νευρώνες και της θεωρίας του πνεύματος, καθώς και η δράση της κροταφο-βρεγματικής σύνδεσης που εξασφαλίζει την λειτουργία της μεταφοράς – συνθέτουν την νευρωνική χαρτογράφηση του μεταβατικού πεδίου. Με την μορφή μίας υπόθεσης, θα προτείναμε να ονομάσουμε το σύνολο αυτών των περιοχών ως τον *μεταβατικό εγκέφαλο*. Τέλος, πρόσφατες έρευνες αναφορικά με την λευκή ουσία του εγκεφάλου, η οποία εξασφαλίζει τις διημισφαιρικές και τις ενδο-ημισφαιρικές συνδέσεις, δείχνουν την σημασία της ως προς την ενσυναίσθηση, σε σχέση με την νευρο-ανάπτυξη της μυελινοποίησης (Powell, 2006).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο πλαίσιο μίας θεραπευτικής σχέσης, η συνάντηση και η επικοινωνία μεταξύ δύο ψυχικών κόσμων παράγεται και βασίζεται στην ασύμμετρη ενδιάδραση των εκατέρωθεν ενδοϋποκειμενικών αναπαραστάσεων δράσης, θεωριών του πνεύματος, κινήσεων ενσυναίσθησης και ενδοσκόπησης, υποκειμενικών τρόπων νοηματοδότησης και αυτο-οργάνωσης. Εντός του από κοινού ενδιαμέσου χώρου, δημιουργείται ένα μεταβατικό πεδίο δυναμικών αναπαραστάσεων δράσης, θεωριών του πνεύματος, εκπροσωπήσεως και μετεπεξεργασίας των πρωτύπων κινήσεων ενσυναίσθησης και ενδοσκόπησης. Δημιουργείται έτσι ένα πεδίο εν δυνάμει τρόπων αυτο-οργάνωσης, νέων δυναμικών μορφών νοηματοδότησης και δράσης. Οι μηχανισμοί των μεταβατικών και ερμηνευτικών συναλλαγών που δημιουργούν τους εν δυνάμει τρόπους οργάνωσης και λειτουργίας, παράγονται ενδοϋποκειμενικά, στο σωματικό, στο νοητικό και στο ψυχικό επίπεδο, καθώς και διϋποκειμενικά. Τα διάφορα ψυχαναλυτικά ρεύματα έθεσαν το ερώτημα εάν η εργασία του ψυχισμού τείνει προς τον προσπορισμό της ευχαριστήσεως ή προς αναζήτηση του αντικειμένου. Θα έλεγα ότι μεταξύ των δύο αυτών μορφών αναζήτησης αναπτύσσεται η αναζήτηση των μεταβατικών διεργασιών - τις οποίες ανέδειξε το έργο του Winnicott και του Bion - με τρόπο ώστε ο ψυχισμός και το σύνολο της σωματοψυχικής οντότητας να αντλεί και να επεξεργάζεται τους δικούς της τρόπους, δυνάμεις και νοήματα λειτουργίας. Ακολουθώντας την φροϋδική έννοια του «οργανισμού», θα έλεγα ότι η μεταβίαση είναι μία οντότητα, η οποία προέρχεται αλλά δεν ανήκει αποκλειστικά ούτε στην ψυχική ούτε στην εξωτερική πραγματικότητα. Είναι μία ενδιάμεση μορφή, απότοκος των διεργασιών του πεδίου της σωματοψυχικής μεταβατικής πραγματικότητας. Υπό αυτή την έννοια, η μεταβίαση εννοούμενη ως ένα δυναμικό σύνολο σωματο-αισθητηριακών, γνωσιακών, ψυχικών και νευρωνικών διεργασιών, τοποθετείται στην διατομή της ψυχανάλυσης και των νευροεπιστημών. Ελπίζουμε ότι μέσα από τα επιχειρήματα

που παρουσιάσαμε, διαφάνηκε ότι η προτεινόμενη προσέγγιση δεν αναφέρεται σε έναν σωματο-ψυχικό ισομορφισμό, ούτε σε έναν βιολογικό αναγωγισμό ή στον καθορισμό γραμμικών συσχετισμών. Αντίθετα, αποσκοπεί στην μελέτη των μηχανισμών οι οποίοι επιτρέπουν την διάκριση και την σύνδεση μεταξύ των πεδίων τα οποία διαμορφώνουν την σωματοψυχική οντότητα, τον μεταβατικό μονισμό της.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Ameisen J.C. (2003), *La sculpture du vivant*, édition révisée, Seuil.
- Arhem P., Blomberg C., Liljenstrom, editors (2000), *Disorder Versus Order in Brain Function. Essays in Theoretical Neurobiology*. Progress in Neural Processing 12, World Scientific.
- Bear M. (2003), Bidirectional synaptic plasticity: from theory to reality. *Phil Trans R Soc Lond B* 358: 649-655.
- Bégoïn-Guignard F. (1990), Eternité de l'Inconscient, temporalité de la vie psychique. In *La psychanalyse : questions pour demain*, pp. 105-113 PUF.
- Blair R.J. (2005), Responding to the emotions of others: Dissociating forms of empathy through the study of typical and psychiatric populations. *Conscious Cogn* 4:698-718.
- Botella C. et Botella S. (1990), La problématique de la régression formelle de la pensée et de l'hallucinatoire. In *La psychanalyse : questions pour demain*. PUF.
- Botella C. et Botella S. (2001), Figurabilité et régrédience. *RFP* 65:1149-1239.
- Cléopas I. (2006) *La réalité psychique, la réalité du psychisme. Une étude clinique et théorique des processus psychiques et de la pensée psychanalytique dans l'espace des neurosciences*, Thèse de Doctorat en Psychologie, Université de Panteion, Athènes.
- Damasio A.R. (1999), *The feeling of what happens: Body and emotion in the making of consciousness*. New York: Harcourt Brace.
- Damasio A.R. (2003), Transparent feelings. A reply to Jaak Panksepp and Douglas Watt. *Neuro-psychoanalysis* 5:215-218.
- Decety J., Grèzes J. (2006), The power of simulation: Imaging one's own and other's behavior. *Brain Research*, 1079(1) : 4-14.
- Edelman G. (1989), *The remembered present: A biological theory of consciousness*. Basic Books, New York.
- Edelman G. (2003), Naturalizing consciousness: a theoretical framework. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 100:5520-5524.
- Freeman W.J. (2000a), Brains create macroscopic order from microscopic disorder by neurodynamics in perception. In *Disorder Versus Order in Brain Function. Essays in Theoretical Neurobiology*. Progress in Neural Processing 12, World Scientific.
- Freeman W.J. (2000b), *Neurodynamics: An Exploration of Mesoscopic Brain Dynamics*. London, Springer-Verlag.
- Freud S. (1913) [1985], Le début du traitement, in *La technique psychanalytique*, PUF.
- Frith U. and Frith C.D. (2003), Development and Neurophysiology of Mentalizing. *Phil Trans R Soc Lond B* 358:459-473.
- Gabbard G.O. (2001). What can neuroscience teach us about transference? *Canadian Journal of Psychoanalysis* 9:1-18.

- Gallagher L.H. and Frith C.D. (2003), Functional imaging of 'theory of mind'. *Trends in Cognitive Sciences* 7:77-83.
- Green A. (1983), *Narcissisme de vie, narcissisme de mort*. Paris, Les Éditions de Minuit.
- Green A. (1999), On discriminating and not discriminating between affects and representation. *Int J Psychoanal* 80:277-316.
- Green A. (1990), *La folie privée*. Paris, Editions Gallimard.
- Green A. (2002), *Idées directrices pour une psychanalyse contemporaine*. PUF.
- Guillaumin J. (1975), Psychanalyse, épreuve de réalité psychique. *Nouvelle Revue de Psychanalyse* 12:163-187.
- Iacoboni M. (2002), *Understanding Others: Imitation, Language, Empathy*. Brain Research Institute, University of California, USA. Disponible à www.cbd.ucla.edu/bios/royaumont.pdf.
- Iacoboni M., Molnar-Szakacs I., Gallese V., Buccino G., Mazziotta J., Rizzolatti G. (2005), Grasping the Intentions of Others with One's Own Mirror Neuron System. *PLOS Biology*, 3 e79.
- Jeannerod M. (2002), *La nature de l'esprit*, Paris, Odile Jacob.
- Georgieff N. (2007), Psychanalyse et neurosciences du lien : nouvelles conditions pour une rencontre entre psychanalyse et neurosciences, *Revue française de Psychanalyse* t. LXXI, 2: 501-516.
- Georgieff N. et Jeannerod M. (2000), Psychanalyse et science(s), *Encyclopédie Médico-Chirurgicale, Psychiatrie*:37-811.
- Johnson S.C., Baxter L.C., Wilder L.S., Pipe J.G., Heiserman J.E. and Prigatano G.P. (2002), Neural correlates of self-reflection. *Brain* 125:1808-1814.
- Kaplan-Solms K., Solms M. (2000), *Clinical studies in neuro-psychoanalysis. Introduction to a depth neuropsychology*. International University Press.
- Kohut H. (1971), *The Analysis of the Self*. International University Press, New York.
- Le Guen C. (2002), Ces agirs qui agissent la cure, *Revue française de Psychanalyse* 66:1581-1589.
- Lebovici S. (1998), Les liens intergénérationnels (transmission, conflits). Les interactions fantasmatiques, in S. Lebovici et F. Weil-Halpern, *Psychopathologie du bébé*, Paris, PUF.
- Lebovici S. (2002), *Le bébé, le psychanalyste et la métaphore*, Paris, Odile Jacob.
- Lechevalier Bianca et Bernard (1998), *Le corps et le sens. Dialogue entre une psychanalyste et un neurologue*, Editions Delachaux et Niestlé.
- Lechevalier Bianca et Bernard (2002), Lecture à deux voix d'une observation de maladie de Crohn, in *Trouble neurologique - Conflit psychique*, pp : 55-72, PUF.
- Levin F.M. (2003), *Mapping the Mind. The Intersection of Psychoanalysis and Neuroscience*. Karnac Books.
- Lewis M. and Granic I., editors (2000), *Emotion, Development, and Self-Organization. Dynamic Systems Approaches to Emotional Development*. Cambridge University Press.
- Luria A.R. (1973), *The working brain: An introduction to Neuropsychology*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin.
- Luria A.R. (1980), *Higher cortical functions in man*. Basic Books, New York.
- M'Uzan M. de (1977), Contre-transfert et système paradoxal, in *De l'art à la mort*, Paris, Gallimard.
- Mancia M. (2007), Mémoire implicite et inconscient précoce non refoulé : leur rôle dans le transfert et le rêve, *Revue française de Psychanalyse*, t. LXXI, 2 :369-388.
- Marty P. (1990), *La psychosomatique de l'adulte*, PUF.
- Marty P. et Fain M. (1955), Importance du rôle de la motricité dans la relation d'objet, *Revue française de Psychanalyse* 19:205-284.

- Mason R.A. Just A.M. (2006), Neuroimaging contributions to the understanding of discourse processes. In *Handbook of Psycholinguistics*. Traxler M & Gernsbacher MA (editors) Academic Press.
- Opatow B. (1999), Affect and the Integration Problem of Mind and Brain, *Neuro-psychoanalysis*, 1 (1):97-110.
- Oppenheim-Gluckman H. (2000), *La pensée naufragée. Clinique psychopathologique des patients cérébro-lésés*, Editions Economica.
- Ouss-Ryngaert L. (2007), Impact des neurosciences sur la pratique psychanalytique : la double lecture comme clinique 'neuro-psychanalytique', *Revue française de Psychanalyse*, t. LXXI, 2 :419-436.
- Pally R. (2005), Non-conscious prediction and a role for consciousness in correcting prediction errors. *Cortex*, 41:643-662.
- Panksepp J. (1998), *Affective Neuroscience: The Foundations of Human and Animal Emotions*. New York: Oxford University Press.
- Panksepp J. (2005), Affective consciousness: Core emotional feelings in animals and humans. *Consciousness and Cognition* 14:30-80.
- Pasche F. (1969), *À partir de Freud*, Paris, Payot.
- Perrett D.I., Emery N.J. (1994), Understanding the intentions of others from visual signals: neurophysiological evidence. *Current Psychological Cognition* 13:683-694.
- Perron-Borelli M. (1985), Le fantasme : une représentation d'action, *Revue française de Psychanalyse* 49:903-913.
- Perron-Borelli M., Perron R. (1987), Fantasme et action, *Revue française de Psychanalyse* 51:539-637.
- Powell K. (2006), Neurodevelopment:How does the teenage brain work?. *Nature* 442:865-867.
- Pragier G. et Faure-Pragier S. (1990), Un siècle après l'esquisse : nouvelles métaphores? Métaphores du nouveau, *Revue française de Psychanalyse* 54:1395-1529.
- Quinodoz J.M. (1997), Transitions in psychic structures in the light of deterministic chaos theory. *Int J Psychoanal* 78:699 –718.
- Ramachandran V.S. and Blakeslee S. (1998), *Phantoms in the brain*. New York: William Morrow.
- Ramachandran V.S. and Hubbard E.M. (2001), Psychophysical investigations into the neural basis of synaesthesia. *Proceedings of the Royal Society of London B* 268:979-983.
- Rizzolatti G., Fogassi L., Gallese V. (2001), Neurophysiological mechanisms underlying action understanding and imitation. *Nature Revue of Neuroscience* 2:661-670.
- Rizzolatti G., Arbib M.A. (1998), Language within our grasp. *Trends in Neuroscience* 21:151-152.
- Rizzolatti G., Fadiga L., Gallese V., Fogassi L. (1996), Premotor cortex and the recognition of motor actions. *Brain Res Cogn Brain Res* 3:131-141.
- Saxe R. and Wexler A. (2005), Making sense of another mind: The role of the right temporo-parietal junction. *Neuropsychologia* 43:1391-1399.
- Saxe R. (2006), Uniquely human social cognition. *Current Opinion in Neurobiology* 16:235-239.
- Scalzone F. (2005), Notes for a dialogue between psychoanalysis and neuroscience. *Int J Psychoanal* 86:1405-1423.
- Schore A.N. (2003), The seventh annual John Bowlby Memorial Lecture. Minds in the making: attachment, the self-organizing brain, and the developmentally-oriented psychoanalytic psychotherapy. In *Revolutionary Connections. Psychotherapy and Neuroscience*. Karnac Books.
- Solms M., Turnbull O. (2002), *The Brain and the Inner World*. London: Karnac Books.

- Turnbull O. (2004), Emotion, false beliefs, and the neurobiology of intuition. In *Revolutionary Connections. Psychotherapy and Neuroscience*, Corrigan J. & Wilkinson H. eds, Karnak Books.
- Uddin L.Q., Kaplan J.T., Molnar-Szakacs I., Zaidel E., Iacoboni M. (2005), Self-face recognition activates a frontoparietal "mirror" network in the right hemisphere: an event-related fMRI study. *Neuroimage* 25:926-935
- Urtubey L. de (2004), Freud et l'empathie, *Revue française de Psychanalyse* 68:853-865.
- Velmans M. (2006), *How experienced phenomena relate to things themselves: Kant, Husserl, Hoche, and Reflexive Monism*. Disponible à <http://cogprints.org/4760/>.
- Westen D. and Gabbard G.O. (2002), Developments in cognitive neuroscience: II. Implications for theories of transference. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 50:99-134.
- Widlöcher D. (1999), Affect et empathie, *Revue française de Psychanalyse* 63:173-176.
- Widlöcher D. (2004), Dissection de l'empathie, *Revue française de Psychanalyse* 68:981-992.
- Winnicott D.W. (1971), *Playing and Reality*. London, Tavistock.